

XVIII. YÜZYIL OSMANLI TAŞRA YÖNETİMİNİN MALÎ-İDARÎ YAPISINA BİR ÖRNEK: ARAPGİR VE ÇEMİŞGEZEK (HASLARI) MUKATA‘ASI

Özlem BAŞARIR*

Özet

Osmanlı'nın XVIII. yüzyılı, ya *çözülme* ya da sistemlerin yeni fonksiyonlar yüklendiği bir *değişim* veya *dönüşüm* dönemi olarak tanımlanmaktadır. XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte devletin artan nakit ihtiyacı, iltizam sisteminin yaygınlaşmasına ve özellikle dirlik gelirlerini kapsar bir şekilde *mukata*‘alaşma sürecinin hız kazanmasına sebep olmuştur. Bunun devamı XVIII. yüzyılda, vergi kaynaklarının tasarruf hakkını kişinin hayatta olduğu sürece elinde bulundurabildiği malikâne uygulamasının hayata geçirilmesiyle gelmiştir. Bu çalışma, hem bir vergi toplama yöntemi olan malikâne uygulamasının taşradaki işleyişini hem de Osmanlı taşrasında küçük ölçekli bir mukata‘anın yönetiminde izlenen süreci ortaya koyarak XVIII. yüzyıl Osmanlı taşra yönetiminin malî-idarî özelliklerine katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: XVIII. yüzyıl, Arapgir, Çemişgezek, Malikâne uygulaması, mukata‘a.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı nakit sıkıntısı sebebiyle uygulamaya koyduğu malî çözümler, özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren timar ve kul sistemlerini tedrici bir dönüşümün içine sokmuştu. Bilhassa *dirlik* alanlarının merkezî hazine gelirleri arasına katılmaya başlaması ve *mukata*‘alaşma sürecinin hazırladığı zemin üzerinde *iltizam* sisteminin yaygınlaşması ve *malikâne uygulamasının* ülke sathında geniş bir yer bulması, XVIII. yüzyılın öne çıkan özelliklerinden biri olmuştu. Bu çalışma, *malikâne uygulamasının* merkezden uzak bir bölgede nasıl uygulandığıyla ilgili bir kesit

* Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; ozlembasarir@hotmail.com.

ortaya koyarak bahsi geçen yüzyılda taşra yönetim organizasyonunun malî-idarî boyutu hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte askerî ve ekonomik gerekçelerle ortaya çıkan nakit sıkıntısı, merkezî hazinenin yeni gelir kaynakları bulma arayışına girmesine sebep olmuştu. Bu bağlamda iltizam sisteminin sınırları genişlemiş¹ ve *dirlikler* başta olmak üzere bir kısım gelir kaynakları *mukata'a* haline getirilmek suretiyle *iltizam* ya da *malikâne* ile işletilerek merkezî hazineye nakit girişi sağlanmıştı². Bu süreç, her ne kadar devletin içinde bulunduğu malî açmaza çözüm bulma gayretinin bir parçası gibi gözükse de aynı zamanda Osmanlı taşra idaresinin bir takım yeni nitelikler kazanmasına da olanak tanımıştı. Dolayısıyla vergi geliri ve bunun toplanması esasının sınırlarını belirlediği *eyalet/sancak* gibi klasik yapılar içinde, hatta kimi zaman bu sınırları da aşabilen³, sınırları esnek malî ve idarî fonksiyona sahip yeni

¹ İltizam sisteminin yaygınlaşma süreci ile ilgili bkz. Eftal Şükrü Batmaz, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 29 (1996), s. 39-50. Klasik Osmanlı sancağı, sınırları askerî açıdan çizilen ve içerisinde has, zeamet ve timarların olduğu bir yönetim alanıdır. XVIII. yüzyılda malikâne uygulamasına yeni kaynaklar oluşturabilmek amacıyla Osmanlı maliyecileri potansiyel olarak taşradaki dirlik alanlarını görmüştü. Esasında dirliklerin *mukata'a* haline getirilmesi süreci, sancakbeyi ve beylerbeyi haslarının da uygulamaya dâhil edilmesiyle yaygınlık kazandı. Bu durum hem mekân hem de yöneticilerin kimlikleri açısından yeni bir dönemi de beraberinde getirdi. Anadolu’da pek çok sancak, belgelerde “sancaklıktan ref” ya da “mirlivalık kaydı ref” gibi tabirlerle karşılanmak üzere sancakta sancakbeyinin gelir alanları ve yetkileri *mukata'a* haline getirilmek suretiyle malikâne üzere deruhte edilmeye başlandı. Bu uygulamaya Maraş Eyaleti içinde yer alan Malatya Voyvodalığı’nı örnek olarak gösterebiliriz. Bkz. Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Malî Nitelikleri”, *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, sayı 10 (1986), s. 87-96. Yine Ayıntab Sancağı gelirleri ve malikâne sahipleri hakkında da bkz. Hüseyin Çınar, “18. Yüzyılda Ayıntab (Antep) Sancağı’nın İdarî ve Malî Yapısı”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar-Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul 2008, s. 267-297.

² Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat’a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 33-52; Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 99-152; Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul 2003.

³ Osmanlı klasik sancak yapısında her ne kadar çizgisi belli mevcut bir *sınır* var gibi gözükse de bunun -ekonomik olanı başta olmak üzere- çeşitli gerekçelerle esnetilebildiği Ayıntab Sancağı örneğinde görülebilmektedir. Ayıntab Sancağı’nda yer alan bir kısım köyler varlıklı Haleplilerin ya da dinsel vakıfların mülkü olması sebebiyle Halep’e bağlıydı. Bunun yanında büyükçe köylerden Nizip, yönetsel bakımdan Bire’ye bağlı olmasına rağmen, düzenli pazar kuruluyor olması nedeniyle Ayıntab Sancağı’nın doğu bölgelerinden insanlar çekelebilmekteydi (Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları, 1540-1541 Osmanlı’da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 92-93).

yapılar türemeye başlamıştı. Önceki dönemin bir gelir toplama yönteminin adı olan ancak zamanla *emanet-iltizam*⁴-*malikâne* gibi vergi toplama usullerine maruz kalan gelir kaynağının kendisini anlatan *mukata‘a* kavramı⁵, bu özelliklerinin yanında sahip olduğu malî-ıdarî nitelikleriyle bütüncül bir yetki alanını da ifade etmekteydi⁶. Bu çalışmada *Arapgir ve Çemişgezek (hasları) mukata‘ası* örneğinde yüzyılın şartlarının perspektifinde bir mukata‘anın özellikleri ve nasıl yönetildiği yanında dönem hakkında da bir kesit ortaya konabilecektir.

1. Arapgir ve Çemişgezek (Hasları) Mukata‘asının Yönetimi

Diyarbakir Eyaleti’nde yer alan Çemişgezek Sancağı ve Rum Eyaleti’nden Arapgir Sancağı içerisinde yer alan gelirlerin bir kısmı mukata‘a halindeydi. Yönetimiyle ilgili maruz kaldığı uygulamalar nedeniyle, XVIII. yüzyılın bir takım malî-ıdarî niteliklerini bu mukata‘a özelinde görmek mümkün olacaktır. Öncelikle mukata‘a, birbirine coğrafî olarak yakın iki sancakta yer alan gelirleri kapsamaktaydı (bkz. Ek’teki Harita). Arapgir ve Çemişgezek (hasları) mukata‘ası, uygulamanın ilk yıllarında malikâne üzere özel kişilere deruhte edilmekte ve *has* statüsünde değerlendirilmekteydi. Yani bir taraftan has gelirlerinin bu statüsü korunurken diğer taraftan da bu gelirler mu‘accele ile isteyene satılmaktaydı. Dolayısıyla bu mu‘accele gelirleri devlet için ek bir gelir kaynağı sağlamakta ve has sahipleri dört taksit halinde malikâne sahiplerinden alacakları hisseleri garanti altına almış olmaktaydılar⁷. Mukata‘a, 3 Cemâziyelâhır 1117 (22 Eylül 1705) tarihinde “*taraf-ı ‘avâtf-ı ‘aliyye-i*

⁴ Emanet ve iltizam için bkz. Halil Sahillioğlu, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukata‘aları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2 (1962-63), 145-218.

⁵ Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, yay. haz. Lorans Tanatar Baruh, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 57-64; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 4-6.

⁶ Mukata‘anın aynı zamanda bir *örf* alanı olduğunu vurgulayan iki çalışma için bkz. Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006; İbrahim Erdoğan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

⁷ Malikâne-has sistemi olarak adlandırılan bu uygulama hakkında detaylı bilgi için Cezar, *a.g.e.*, s.43-45.

hüsrevânî”den Abdullah Paşa’ya⁸ “*hass ta’yîn*” olunmuştu. Malikâne sahibi Suyolcu Ali Paşa’nın yeğeni Mehmed Bey⁹ ise mukata’aya ait 755.200 akçe olan yıllık vergi ve kalemiyyeyi¹⁰ has sahibine dört taksit halinde ödeyecekti¹¹.

İncelediğimiz dönem içerisindeki belgelerde mukata’anın ismi zaman zaman Arapgir ve Çemişgezek hasları mukata’ası olarak zikredilirken zaman zaman da yalnızca Arapgir ve Çemişgezek mukata’ası şeklinde ifade edilmekteydi. Dolayısıyla mukata’anın has olarak tevcihinin incelediğimiz dönem içinde genel bir uygulama olmadığı kanaatindeyiz. Daha çok yüzyılın başlarında görülen bu uygulama -tam tarih tespit edilememekle beraber- yerini mukata’anın bölgedeki idarî-malî birimlerin bir gelir kaynağı haline getirilmesiyle sona ermiş gözükmektedir. Adı geçen bu birimlerden biri Diyarbekir Voyvodalığı diğeri Ma’adin-i Hümâyün Emâneti idi.

XVIII. yüzyılın başlarında bu mukata’a, Diyarbekir Voyvodalığı’nın gelir kaynakları arasında yer almaktaydı. Ancak 1 Mart 1123 (12 Mart 1711) tarihinde voyvodalık mukata’asının gelirlerinden çıkarılarak *mîrî* tarafından zapt edilmiş ve merkezî hazine gelirleri arasına kaydedilmişti. Aynı tarihte Haremeyn Muhasebesi kalemi halifelerinden Mehmed Emin’in kefaletiyle Yahya, Mehmed ve İbrahim adlı kişilere ortaklaşa olarak malikâne üzere deruhte edilmişti¹². Yine 1 Mart 1179 (12 Mart 1766) tarihinde, 1/3’lük hisseler halinde el-Hâc Salih, Mustafa ve Mehmed’e malikâne üzere verilmişti. Bu dönemde mukata’anın 4.493,5 kuruş olan yıllık vergisinin¹³ 377,5 kuruşu

⁸ 29 Rebiülâhır 1119 (30 Temmuz 1707) tarihli belgede Abdullah Paşa’nın “sâbık Sakız Muhafızı” olduğu belirtilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C.ML), 661/27023.

⁹ Mukata’anın Mehmed Bey’e malikâne üzere satıldığında ödediği mu’acceleyle ait 1 Cemâziyelevvel 1108 (26 Kasım 1696) tarihli irsaliye için BOA, İbnülemin Timar ve Zeamet (İE.TZ), 5/446.

¹⁰ Malikâne sahibinin deruhte ettiği mukata’anın yıllık nakdî vergisinin %5 ile %20’si arasında değişen kalem vs. harçlarını gösterir meblağdır. Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi”, s. 108.

¹¹ Abdullah Paşa’nın malikâne sahibi Mehmed Bey’den mukata’anın 1.573 kuruş olan taksitini aldığını gösterir 1 Zilka’de 1117 (14 Şubat 1706) tarihli temessük: BOA, C.ML, 320/13185.

¹² BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler* (MAD), nr. 7836, s. 110-115.

¹³ Bir karşılaştırma yapmak ve bu mukata’anın yıllık gelirinin nicelik olarak ne anlama geldiğini ortaya koymak için Çemişgezek Sancağı’nda yer alan “mukata’ât-ı âdet-i ağnâm ve bedel-i avâırız-ı livâ-i Çemişgezek”in 1175 (1761-62) senesine ait yıllık vergisinin 1.010.572 kuruş olduğunu belirtmek açıklayıcı olabilir (MAD, nr. 4069, vr. 67b).

vezâ’if olarak tahsis edilirken, 4.116 kuruşu ise *irsâliye* olarak merkezî hazineye gönderilmişti¹⁴.

Arapgir ve Çemişgezek (hasları) mukata‘asının yıllık vergisi, çoğunlukla Van Eyaleti’nde yer alan Erciş Kalesi neferlerinin maaşları için *ocaklık*¹⁵ olarak tahsis edilmişti. Mukata‘anın yıllık vergisinin tahsilinde yaşanan sıkıntılar nedeniyle Diyarbakır Voyvodalığı’na katılması, malikâne sahiplerinin zimmetlerinde kalan borçlarının tahsil edilmesi ve ocaklık kaydının kaldırılması hususunda Diyarbakır Valisi, Arapgir Kadısı ve merkezden bu işin halledilmesi için yollanan mübaşire gönderilen 11 Şevval 1180 (12 Mart 1767) tarihli ferman, mukata‘anın işletimiyle ilgili önemli veriler sunmaktadır. Mukata‘anın yıllık vergisinden hazineye ödenecek irsâliye miktarı, malikâne sahipleri Yahya Bey ve oğulları Mustafa ve Mehmed’in üzerinde borç olarak kaldığından bunun tahsil edilmesi konusunda daha önceki Diyarbakır Valisi Vezir Ali Paşa’ya emir gönderilmişti. Bu hususu tetkik etmek üzere mübaşir olarak gönderilen İbrahim, bölgeye vardığında yaptığı soruşturmada;

- a. adı geçen seneye ait yıllık verginin 2.000 kuruşunun o dönemde mübaşir tayin olunan Delibaşı Mustafa’ya teslim edildiğini,
- b. geriye kalan meblağın ise ortaklardan birinin merkezde bulunması gerekçesiyle, diğer ortağın “*edâya kudretim yokdur*” demesiyle ödenemediğini,
- c. ancak mahallinde bulunan diğer ortağın üç beş gün içinde merkeze gidebileceğini ve orada ortağından tedarik edip yeniden mahalline gelerek ödemeyi yapma taahhüdünde bulunduğunu tespit etmişti.

¹⁴ MAD, nr. 3363, s. 233.

¹⁵ Mukata‘a gelirlerinin tüm olarak (ocaklık durumu) veya bir bölümünün civardaki kale neferleri mevaciblerine tahsis edildiği (şart-ı kılâ‘) ve bir bölümünün hazineye tesliminin (şart-ı hazine) şart koşulduğu olurdu. Mukata‘alarda genellikle kale neferleri mültezimlerden ulufelerini zor alırlardı. Mültezim para yerine mal teklif edebilirdi. Bu gibi durumlarda kale neferlerinin iltizam ortaklığı gibi yollarla mukata‘ayı işletmek istemelerine rastlanırdı (Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985, s. 126). Nejat Göyünç, pek çok alanda devletin ihtiyaçlarının ocaklık sistemi ile karşılandığını belirtmektedir. Bu, hükümdarların cep harçlığından tersanenin giderlerine, sarayın mutfak ihtiyaçlarından asker maaşlarına kadar geniş bir alanda faaliyet göstermektedir (“Ocaklık Deyimi Hakkında”, *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, 874-877).

Elde edilen bulgulara dayanarak hazırlanan ilam neticesinde hazinede bulunan Baş Muhasebe defterlerinde gerekli araştırma yapılmıştı. Buna göre adı geçen mukata'ada el-Hâc Salih'in 1/3'lik hissesi olduğu, Mehmed ve Mustafa ile babaları Yahya Bey'in 1171-1174 (1758/59-1761/62) senelerine ait ödemeleri gereken yıllık vergiden -havalât hariç- yalnız 525 kuruşu mübaşir Delibaşı Mustafa'ya teslim ettikleri tespit edilmişti. Ancak ilgili senelere ait geriye 1.300 kuruş borçları kalmıştı. Mukata'adan istenilen gelir sağlanamadığı ve yaklaşık sekiz senelik bir süreçte mukata'a sürekli borç verdiği için olmalı ocaklık kaydı kaldırılmış ve yıllık vergisi doğrudan merkezî hazineye gönderilmek üzere malikâne ile satılmasına karar verilmişti. Bunun yanında mukata'anın "*bu şekilde neyin nesi olduğu bilinmeyen adamların*" uhdesinde olmasının, yıllık vergisinin tahsil edilmesinde güçlük yaşanmasına neden olduğu da vurgulanmaktaydı. Malikâne sahiplerinden birinin dahi merkezde bulunması yüzünden borçlarının katlanarak artması merkezî hazineye zarar vermekteydi. Bu gerekçelere ek olarak mukata'anın *Diyarbakir'e yakın olmasının da* katkısıyla adı geçen mukata'anın 1180 (1767/68) senesinden itibaren Diyarbakir Voyvodalığı'na katılması ve malî idaresinin voyvodalarca yürütülmesinin gerekliliği ve önceki malikâne sahiplerinin zimmetlerinde kalan borçlarının bir an evvel tahsil edilmesi emredilmişti. Ola ki Arapgir ve Çemişgezek (hasları) mukata'asının malikâne sahipleri bu duruma razı olmazlar ise geçmiş senelerden kalan borçları mal ve eşyalarından tahsil edilecek, kendileri "*habs ve kal'a-bend*" olacaklar ve mukata'a üzerindeki malikâne kayıtları da kaldırılacaktı¹⁶.

Mukata'adan istenen verimin sağlanması yönünde yapılan bu düzenlemenin pek de uzun ömürlü olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sefer voyvodalık mukata'asının malikâne sahiplerinden Hüseyin adlı kişi, Arapgir ve Çemişgezek (hasları) mukata'asının tevâbi'ini oluşturan gelir kaynaklarını tasarruf eden malikâne sahiplerinin Diyarbakir'den uzakta oturmaları yıllık vergilerin tahsilinde güçlüğe neden olduğundan ilgili mukata'anın Diyarbakir Voyvodalığı'ndan çıkartılarak eyalet içinde bulunan örneğin Malatya Voyvodalığı gibi herhangi bir mîrî mukata'a ile birlikte işlem görmesi talebinde bulunmuştu. Ancak Malatya Sancağı'nda bulunan mîrî mukata'aların dahi yıllık

¹⁶ MAD, nr. 3363, s. 233.

vergilerinin tahsilinde güçlükler yaşanmaktaydı. Bunun üzerine hâlihazırda Arapgir ve Çemişgezek bölgeleri, maden emînlerinin *dâhil-i hükümetlerinde* olduğu için Diyarbakir Voyvodalığı’na ilhakı şartları aynen geçerli olmak üzere, mukata‘anın yıllık vergisi ve kalemiyyesi maden emînleri tarafından malikâne sahiplerinden her sene zamanında tahsil edilerek ilgili yerlere gönderilmesine karar verilmişti. Bunun yanında malikâne sahiplerinden yıllık vergilerinin ödenmesine karşı çıkan olursa hissesinin, o kişinin üzerinden alınarak başkasına verilmesi hususunda maden emîninin arz hakkı saklı tutulmak şartıyla aynı sene yani 1 Mart 1180 (12 Mart 1767) tarihinde, voyvodalıktan çıkartılmış ve Ma‘adin-i Hümâyûn Emâneti’nin idaresine verilmişti¹⁷.

Ma‘adin-i Hümâyûn Emâneti, tıpkı Tokat ve Diyarbakir Voyvodalıkları’nda¹⁸ olduğu gibi geniş bir gelir alanını kapsayan malî-idarî bir yapıydı ve maden emînleri de tıpkı voyvodalıklar gibi bu yapının verimli bir şekilde işletilmesini sağlamakla görevliydi¹⁹. Buranın giderlerini karşılamak için bölge gelirlerinin bir kısmı buraya aktarılmaktaydı²⁰. Bu sebepten Arapgir ve Çemişgezek (hasları) mukata‘asının da bunun dışında kalması düşünülemezdi.

İstikrarın sağlanamadığı mukata‘anın malî idaresinin, yüzyıl içinde Diyarbakir Voyvodalığı ve Ma‘adin-i Hümâyûn Emaneti elinde gidip geldiği anlaşılmaktadır. Zira 1 Mart 1210 (12 Mart 1796) malî yılına ait bir muhasebe kaydında mukata‘anın hem Diyarbakir Voyvodalığı’ndan çıkartıldığı hem de ocaklık kaydının kaldırıldığı görülmektedir²¹. Bu tarihlerde yeniden Ma‘adin-i

¹⁷ C.ML, 294/12007.

¹⁸ Her iki voyvodalıklı ilgili detaylı bilgi için, Erol Özvar, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998; Özlem Başarır, *18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009’a bakılabilir.

¹⁹ Ma‘adin-i Hümâyûn Emâneti ve başında bulunan emînin özellikleri hakkında bkz. Ahmet Refik Altınay, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989; Neşet Çağatay, *Osmanlı Devleti’nde Maden İşletme Hukuku*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1942; Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997; Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri, 1776-1794 Tarihli Maden Emîni Defteri*, Dilek Matbaası, Sivas 1997.

²⁰ “Diyarbakir eyâletinde vâki’ ma‘adin-i hümâyûna mülhak Çemişgezek kazası ...”, 1205 (1790-91) senesine ait telhis için BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH), nr. 3885.

²¹ C.ML, 294/12007.

Hümâyûn Emaneti'nin dahiline girdiği anlaşılan mukata'anın 13 Safer 1211 (18 Ağustos 1796) tarihli fermanında belirtildiği üzere R. 1208 (1794/95) senesine ait yıllık vergisinden 4.750 kuruş, maden emini vekili Mir Abdî'ye malikâne sahipleri tarafından ödenmişti²². Bu tarihte de 1/3'lik hisseler halinde malikâne üzere işletimi devam etmiş ve yıllık vergisi 4.671,5 kuruş 58 para olup mu'accelesi 1.091,5 kuruş olarak "*mahallinde sâkin*" Mehmed, Feyzi ve el-Hâc Salih'e malikâne üzere deruhte edilmişti. Ancak bu kişilerin "*adem-i idârelerinden mukata'a-i merkūmenin senevî iktizâ eden mâl-ı mîrî ve kalemiyyesini edâ ve teslim*" edemedikleri gerekçesiyle 1210 (1796/97) senesinden itibaren bu kişilerin de mukata'a üzerindeki malikâne kayıtları kaldırılmıştı²³.

2. Arapgir ve Çemişgezek (Hasları) Mukata'ası Malikâne Sahipleri

Malî açıdan kimi zaman Ma'âdin-i Hümâyûn Emâneti'ne kimi zaman da Diyarbakir Voyvodalığı'nın idaresine geçmiş olan bu mukata'anın esas yöneticileri mukata'anın malikâne sahipleri idi. Bu husus, malikâne sahiplerine verilen beratlarda şöyle ifade bulmaktaydı: Deruhte ettikleri yerleri "... *kemâ-fi'l-evvel hayatda olduklarıncâ te'biden malikâne zabt ve vâki' olan mahsûlât ve rûsûmâtın kanûn-ı kadîm ve olageldiği üzere ahz u kabz ...*" edecekler ve ellerine "*ma'mûlün-bih temessük aldıklarıncâ zabt ve rabtına ve maksûlât ve rûsûmatının ahz ve kabzına taraf-ı aherden ferd ta'arruz ve ta'addî*" etmeyecekti. Yani malikâne üzere deruhte ettikleri mukata'aya ait yıllık vergiyi ilgili yere ya da kişiye teslim edecekler ve bu alana kimse müdahale edemeyecekti²⁴. Bu noktada maden emini ya da Diyarbakir voyvodası gelirlerin toplanıp merkezî hazineye ya da ilgili yerlere ulaştırılmasını sağlarken malikâne sahipleri doğrudan mukata'anın idaresinden sorumlu olmaktaydılar.

Arapgir ve Çemişgezek (hasları) mukata'ası hisseler halinde, çoğunlukla 1/3'lik hisseler halinde, malikâne uygulamasına konu olmuştu. Her bir hisse sahibi müşterek olarak mukata'anın yıllık vergisinin ödenmesi noktasında

²² BOA, Cevdet Saray (C.SRY), 5/220.

²³ C.ML, 294/12007.

²⁴ 15 Safer 1144 (19 Ağustos 1731) tarihli berat için BOA, *Baş Muhasebe-Malikane Halifesi Kalemi Defterleri* (D.BŞM.MLK), nr. 14102, s. 125.

birleşmekteydiler. Birbirleriyle akraba oldukları da anlaşılan bu malikâne ortaklarının her biri, payına düşen yıllık vergiyi ya devletin uygun bulduğu bir hizmetin karşılanması için ilgili yere ya da merkezî hazineye göndermek durumundaydı²⁵.

Mütevazı bir yaşam standardına sahip olduklarını düşündüğümüz malikâne hissedarlarından örneğin Mehmed Emin Ağa, Mustafa Ağa ve el-Hâc Salih Ağa'nın kayıtlara geçen²⁶ mal ve eşyalarına bakıldığında gündelik hayatları ve ekonomik durumları hakkında fikir edinmek mümkün olacaktır. Selamlıklı bir hane, bir mülk menzil ve iki oda dışında ev eşyaları olarak -özellikle eski oldukları da belirtilen- yastık, şilte, yorgan, seccade, leğen, ibrik gibi temel ev araç-gereçleri kaydedilmişti²⁷.

Aşağıda farklı tarihlere ait mukata‘a defterlerinin taranması neticesinde bu mukata‘anın malikâne sahiplerinin²⁸ bir kısmı tespit edilebilmiştir. Buna göre XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren -yaklaşık 50 yıllık bir zaman diliminde- neredeyse aynı kişilerin mukata‘anın tasarrufunu ellerinde tuttukları

²⁵ Arapgir ve Çemişgezek mukata‘asının hissedarlarından Hafız Mehmed Emin'in 1200-1201 (1786/87-1787/88) senelerine ait yıllık vergisinden hissesine düşen 140.000 akçe, Niş Kalesi muhafazasında görevli 1.828 yeniçerinin 1192 (1178-79) senesi mevâcibi için tahsis edilmişti. Her bir kuruşa 107 akçe gelecek şekilde 1.166,5 esedî kuruş 20 para olarak hesap edilen bu meblağın 6,5 kuruş 20 akçesi 1200 (1786-87) senesi, 1.160 kuruşu 1201 (1787-88) senesi yıllık vergisinden karşılanacaktı. BOA, Cevdet Askeriye (C.AS), 304/12568. Ayrıca 1165 (1752-53) senesine ait ödemeler hakkında da bkz. MAD, nr. 2528, s. 108 ve 120.

²⁶ İlgili mukata‘anın yıllık vergisini toplayamadıkları için adı geçen malikâne sahiplerinin mal ve eşyaları Arapgir ve Eğin naibleri tarafından kaydedilmişti. Bunların yapamadıkları ödemenin detayları hakkında Sivas Valisi Seyyid Ahmed'in 25 Zilka‘de 1209 (13 Haziran 1795) tarihinde merkeze gönderdiği arz için C.ML, 702/28685.

²⁷ Mehmed Emin Ağa'nın biri eski olmak üzere iki yastık, yan minderi, makad, döşeme, küçük minder, seccade, halı, kilim, eski minder, cacım, yorgan, bir miktar bakır ve selamlıklı bir hanesi; Mustafa Ağa'nın eski şilte minder, eski yorgan, küp, iki eski yastık, eski minder, eski kilim, bir miktar bakır, leğen, ibrik ve bir mülk menzili; el-Hâc Salih Ağa'nın ise yastık, kilim, döşek, makad, minder, iki yorgan, keçe, çuval, seccade ve yorgan gibi eşyaları kayıtlara geçirilmişti (C.ML, 702/28685).

²⁸ Ülke genelinde malikâne sahipleri çoğunlukla “merkezî devlet seçkinlerinden, yeniçeri mensuplarından ve Anadolu ve Arap seçkinlerinden oluşmaktaydı. Bu zümrenin taşra ayarından ve mültezimlere taşeronluk veya sıradan mültezimlik yapan gayri müslimlerden oluşan çok daha büyük bir alt seçkinler grubu vardı.” Linda Darling, “Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, yay. haz. Lorans Tanatar Baruh, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 48.

anlaşılabilir. Burada bu mukata'a için belli bir istikrarın korunduğu söylenebilir.

Tablo 1		
Arapgir ve Çemişgezek (Hasları) Mukata'asını Deruhte Eden Malikâne Sahipleri		
Tarih	Malikâne Sahipleri	Kaynak
1 Mart 1123 (12 Mart 1711)	Yahya, Mehmed, İbrahim (Kefil: Mehmed Emin an- hulefâ-yı muhâsebe-i Haremeyn)	<i>MAD</i> , nr. 7836, s. 110
1 Mart 1130 (12 Mart 1718)	el-Hâc Mehmed Ağa (mirahur-ı sâni)	<i>MAD</i> , nr. 10161, s. 216
1 Mart 1158 (12 Mart 1745)	Yahya Ağa	<i>MAD</i> , nr. 10188, s. 404
1 Mart 1162 (12 Mart 1749)	Yahya Ağa	<i>MAD</i> , nr. 2528, s. 120
1 Mart 1169 (12 Mart 1756)	Yahya Ağa 2/3 Mehmed Ağa ve Mustafa Ağa (oğulları) 1/3	<i>MAD</i> , nr. 10199, s. 161
1 Mart 1175 (12 Mart 1762)	el-Hâc Salih Ağa ²⁹ 1/3 Mustafa Ağa 1/3 Mehmed Ağa 1/3	<i>MAD</i> , nr. 4069, vr. 69b
1 Mart 1179 (12 Mart 1766)	el-Hâc Salih Ağa 1/3 Mustafa Ağa 1/3 Mehmed Ağa 1/3	<i>MAD</i> , nr. 3363, s. 233
1 Mart 1210 (12 Mart 1796)	el-Hâc Salih Ağa 1/3 Mustafa Ağa 1/3 Mehmed Ağa 1/3	C.ML, 294/12007

Arapgir ve Çemişgezek (hasları) mukata'asının gelirlerini oluşturan vergi kaynakları “mülhakât” olarak ifade edilmekteydi. “Mukata'a-i mezbûre mülhakâtı” veya “tevâbi'ât-ı mukata'a” olarak adlandırılan bu gelirler, köylerden oluşan 22 kalem vergi kaynağından oluşmaktaydı³⁰. Arapgir ve

²⁹ el-Hâc Salih Ağa'ya berati 28 Cemâziyelâhır 1175 (24 Ocak 1762) tarihinde verilmiş, mukata'anın 1/3'lik hissesine 725 kuruş mu'accele ödemişti. C.ML, 40/1820.

³⁰ Yalnız üç köy kaydında “gayrihu” ifadesi olduğu için köy sayısını tam olarak tespit edemiyoruz. Ancak 22 vergi kaynağının satış işlemine tâbi tutulduğunu söyleyebiliriz (C.ML, 294/12007). Çemişgezek Sancağı'nın 1518'de 397, 1523'te 334, 1541'de 362,

Çemişgezek (hasları) mukata‘ası malikâne üzere deruhte edilmekte ve gelirini oluşturan alt mukata‘a/maktû‘alar da yeniden malikâne ile deruhte edilmekteydi. Mukata‘anın malikâne sahipleri, çoğunlukla, tevâbi‘i halindeki vergi kaynaklarının işleri hakkında merkeze doğrudan arzda bulunabilirler ve sorunun çözümü noktasında yardım isteyebilirlerdi³¹.

Merkezle malikâne sahipleri arasında yıllık vergi ve kalemiyye ödemeleriyle ilgili sıkıntı yaşandığı zaman gelirin güvenceye alınması için bölgedeki görevlilerden de yardım istenebilmekteydi. Bu bazen Diyarbekir voyvodası olabileceği gibi bazen de Arapgir voyvodası olabilirdi. Örneğin Arapgir ve Çemişgezek (hasları) mukata‘asının malikâne sahipleri, ödemeleri gereken yıllık vergi ve kalemiyyeleri ödeyemeyince mukata‘anın 1210 (1796/97) senesine ait Arapgir Kazası’nda bulunan gelirlerinin toplanıp gönderilmesi Arapgir Kadısı ve Arapgir Voyvodası’ndan istenmişti. Bunun için ilgili gelirlere ait bahsi geçen ödemelerin malikâne sahiplerinin yaşayanlarının kendilerinden, orada bulunmayanların mültezimlerinden, mültezimler de olmazsa maktû‘anın hasılatından ve vefat edenlerin varislerinden alınması gerekecekti³². Yine mukata‘anın malikâne sahiplerinin üzerlerinden malikâne kaydı kaldırıldığında mukata‘aya ait teftiş işleri, maden emini vekili ve kadı başta olmak üzere mukata‘a gelirlerinin bulunduğu yerlerdeki görevliler tarafından yürütülürdü³³.

Sonuç

Osmanlı taşra yönetim organizasyonu, zincirleme olarak pek çok sistemin birbirine bağlı olduğu ve pek çok hizmetin gördürüldüğü komple bir teşkilat idi. Vergi toplama, asker sağlama gibi amaçlarla sınırları belirlenen klasik dönem sancak yapısının, devlet hazinesine gelir sağlamak uğruna bir değişim sürecinden geçtiği araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir. Devletin gelir

1566’da 104 köyü bulunmaktaydı (Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 65).

³¹ Mukata‘anın hissedarlarından el-Hâc Salih’in, Evâsıt-ı Rebi‘ülâhır 1197 (16-25 Mart 1783) tarihli mukata‘a mülhakâtında yaşanan anlaşmazlığın çözümü hususunda merkeze yazdığı arz: C.ML, 40/1820.

³² 17 Şevval 1211 (15 Şubat 1797) tarihli ferman: C.ML, 294/12007.

³³ 13 Safer 1211 (18 Ağustos 1796) tarihli ferman: C.SRY, 5/220.

sağlama yöntemlerinden biri olarak hayata geçirilen vergi kaynaklarının hayat boyu kişilerin tasarrufuna bırakıldığı malikâne uygulaması, mukata'alaşma süreciyle beraber ilerler gözükmektedir. Her iki uygulama da gözünü Osmanlı taşrasında bulunan dirlik alanlarına dikmiş ve sınırları mukata'a bazında *soyut bir malî* çizgiyle belirlenen, sancak(lar)/kaza(lar) içinde yer alan, küçük ölçekli vergi kaynaklı birimler oluşmasına zemin hazırlamıştı. Farklı idarî birimler içerisinde yer alan vergilerin bir gelir alanı olarak varsayıldığı zaten bilinmekteydi. Ancak bu durum çoğunlukla büyük vergi gelirlerini kapsamaktaydı ki XVIII. yüzyıl malikâne uygulamasının mekân üzerinde bunun sınırlarını arttırmış olması beklenmeyen bir sonuç olmasa gerektir.

Arapgir ve Çemişgezek (hasları) mukata'ası, Osmanlı taşrasında bahsi geçen yetki alanlarına bir örnek olarak ele alınmıştır. Mukata'a, XVIII. yüzyıl boyunca -zaman zaman bu tahsisattan vazgeçildiği de hesaba katılmak üzere- Van Kalesi neferlerinin maaşları için *ocaklık* olarak tahsis edilmişti. Ancak vergilerin toplanması hususunda yaşanan sıkıntılar, mukata'anın ocaklık kaydının kaldırılmasına, merkezî hazine gelirleri arasına alınarak malikâne üzere satılmasına neden oldu. Mukata'anın yıllık vergisi ve kalemiyyesinin toplanarak ilgili yerlere gönderilmesi noktasında şekillenen malî idaresi ise incelenen süre boyunca Diyarbekir Voyvodalığı ve Ma'âdin-i Hümâyûn Emaneti elinde el değiştirerek yürütülmüştü. Bu el değiştirmenin temel gerekçesi şüphesiz ki mukata'anın vergilerinin zamanında toplanıp yollanmasında istenen verimin sağlanmasıydı. Ancak malikâne sahiplerinin yüzyılın ikinci yarısında değişmeden uzun süre ellerinde bulundurmaları, ödeyemedikleri yıllık vergilerini hemen ödemeleri yönünde sıklıkla bölge yöneticilerine yollandığı belirtilen, yıllık vergisini ödemeyenlerin malikânelerinin kaldırılacağı, hapsedilecekleri, mallarına el konulacağı şeklinde teorik bir *tehdit* içeren fermanların çok da uygulanmadığını düşündürmektedir.

İlgili vergi kaynağının tasarrufu, bölgede ikamet eden uzun soluklu, birbiriyle akrabalık ilişkileriyle de bağlı olabilen kişilere bırakılmıştı. Bu çalışma, malikâne sahiplerinin *kim* olduklarıyla ilgili bölgesel açıdan küçük ölçekte bir kesit vermektedir. Mukata'anın malî idaresini yürüten maden emini ya da Diyarbekir voyvodası, gelirlerin toplanıp merkeze ya da ilgili yerlere

ulaştırılmasını sağlarken malikâne sahipleri doğrudan bu yetki alanının idaresinden sorumlu tutulmaktadırlar.

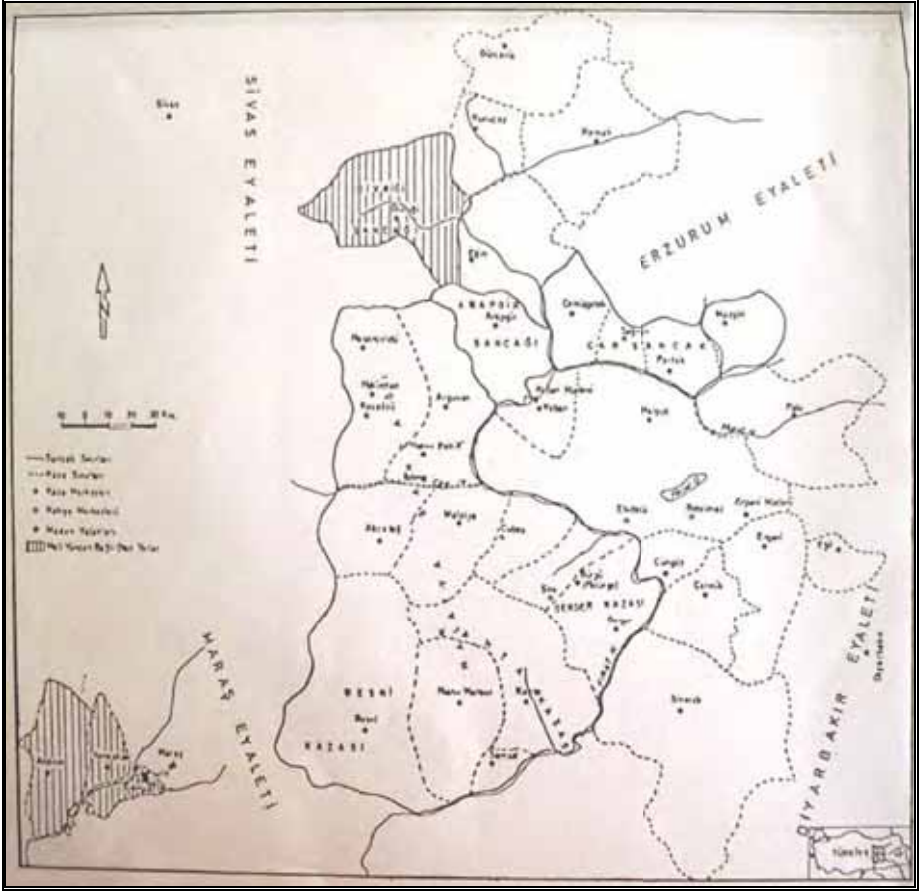
Abstract

A CONTRIBUTION TO FINANCIAL-ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE PROVINCIAL ADMINISTRATION OF OTTOMAN EMPIRE IN XVIIIth CENTURY: ARAPGİR AND CEMISGEZEK (HASLARI) MUKATA‘ASI

XVIIIth century has been described as *a disruption* or *change* and *a conversion* period during which the existing Ottoman system undertook new functions. The cash needs increased with XVIIth century caused the iltizam system to become widespread and the *muqata‘a* process to accelerate so as to cover *dirlik* revenues.

This was followed by the introduction of malikâne system by which one could hold the right of tax collecting for the life time. This paper aims to contribute to the financial-administrative features of Ottoman provincial administration in XVIIIth century by establishing both the mechanisms of the malikâne system in the provincial administration and the development in muqata‘a administration.

Keywords: XVIIIth Century, Arapgir, Cemisgezcek, Malikâne System, Muqata‘a.

³⁴ Tızlak, *a.g.e.*, s. 33.